

Tomasz GRZYB

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

e-mail: t.grzyb@student.uw.edu.pl

KRAJOBRAZ POGRANICZA – KONCEPTUALIZACJA POJĘCIA

Borderland landscape – conceptualisation of the term

Zarys treści: W artykule dokonano kompleksowego przeglądu historycznych i współczesnych poglądów geografów na istotę dwu zjawisk: krajobrazu oraz pogranicza. Przegląd ten posłużył jako podstawa opracowania autorskiej definicji terminu „krajobraz pogranicza”, syntetyzującej najistotniejsze wątki koncepcyjne obu omawianych zjawisk.

Abstract: In the article author accomplished a complex overview of historical and contemporary opinions of geographers on the essence of two phenomena: landscape and borderland. The overview served as a basis of author's own definition of the term „borderland landscape” that synthesizes most essential conceptual strands of both of elaborated phenomena.

Słowa kluczowe: krajobraz, pogranicze, krajobraz pogranicza

Key words: landscape, borderland, borderland landscape

WSTĘP

K. Ostaszewska (2002) zauważa, że krajobraz jest podstawowym (a zarazem najbardziej problematycznym) terminem stosowanym w geografii. Pojmowany w sposób holistyczno-systemowy, jako coś więcej niż suma zbiorów wzajemnie oddziałujących elementów, tworzących skomplikowany układ powiązań (z uwzględnieniem pozycji człowieka w tym systemie), krajobraz staje się swego rodzaju geograficznym superterminem – efektem wzajemnych relacji między innymi istotnymi pojęciami funkcjonującymi w ramach tej dyscypliny: przestrzenią, miejscem, środowiskiem oraz regionem (Cosgrove 1998, Kulczyk 2013). Uniwersalny charakter tak rozumianej koncepcji krajobrazu pozwala na jej wszechstronne zastosowanie – krajobraz traktowany jest jako jedność, natomiast konkretne dookreślenia krajobrazu są skutkiem postrzegania tej jedności przez pryzmat występujących w określonej przestrzeni szczegółowych uwarunkowań przyrodniczych i/lub kulturowych.

Wpłynęło: 23.02.2019

Zaakceptowano: 08.05.2019

Zalecany sposób cytowania/ Cite as:: Grzyb T., 2019, Krajobraz pogranicza – konceptualizacja pojęcia, *Prace i Studia Geograficzne*, 64.3, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 7-22.

Geograficzne studia nad krajobrazem pogranicza nabierają współcześnie coraz większego znaczenia. W obliczu nasilenia się procesów globalizacyjnych postępuje homogenizacja kulturowa społeczności, co prowadzi do stopniowego zanikania specyficznych kultur lokalnych, w tym ukształtowanych w strefie pogranicza. Istotne jest więc śledzenie dynamiki tych procesów, przejawiających się m.in. poprzez przemiany fizjonomii krajobrazu pogranicza czy zmiany jego zasięgu przestrzennego. Jednocześnie obszary niejednolite kulturowo mogą być postrzegane jako atrakcyjne turystycznie, co w konsekwencji może doprowadzić do wykreowania ich funkcji turystycznej (Durydiwka, Kociszewski 2013). Wzrost zainteresowania pograniczem wynika ze globalnych zmian modelu turystyki – na obszarach wielokulturowych mogą rozwijać się turystyka dziedzictwa czy turystyka etniczna, wchodzące w skład szeroko rozumianej turystyki kulturowej i będące obecnie ważnym elementem tzw. turystyki 3E (*entertainment, excitement, education*) (Kowalczyk 2008).

Celem artykułu jest zdefiniowanie terminu „krajobraz pogranicza” poprzez rozpatrywanie jego istoty w świetle ogólnej koncepcji krajobrazu przy jednoczesnym uwzględnieniu specyfiki pogranicza. Innymi słowy, autor nie traktuje krajobrazu pogranicza jako odrębny typ krajobrazu, lecz postrzega go jako całość, której charakter w określonej przestrzeni jest efektem spojrzenia na krajobraz z uwzględnieniem wybranych cech, jakie zdaniem geografów świadczą o sednie pogranicza. W tekście poruszono w sposób możliwie zwięzły (a zarazem wyczerpujący) istotne w tym kontekście zagadnienia dotyczące geograficznych badań krajobrazu. Wychodząc od krótkiego rysu historycznego studiów nad krajobrazem, autor sygnalizuje dwa kluczowe podejścia badawcze: holistyczne (oraz stojącą w opozycji doń specjalizację badań) i systemowe. Uwagę poświęcono również fizjonomii krajobrazu (oraz nierozłącznie związanym z nią procesem percepcji), a także jego strukturze. Rozważania uzupełnia krótka charakterystyka fenomenu pogranicza w ujęciu geograficznym – zwrócono uwagę przede wszystkim na stanowiący jego immanentną cechę przestrzenny charakter, sam proces kształtowania się pogranicza oraz społeczno-kulturowe konsekwencje tego procesu w postaci ewolucji kultury pogranicza.

Termin „krajobraz pogranicza” jest dość często stosowany w pracach ujmujących krajobraz w kontekście jego kulturowych składników, stanowiąc wręcz główne tło teoretyczne dalszych badań (m.in. Połomski 2010; Awramiuk 2011; Awramiuk-Godun, Iwańczak 2013, 2015; Plit 2013; Ćwiek-Rogalska 2017), a także tekstach z zakresu geografii politycznej, zwłaszcza w kontekście studiów nad granicami reliktowymi – kompleksowy przegląd badań prowadzonych na ten temat w najważniejszych polskich ośrodkach geograficznych można odnaleźć m.in. w pracy M. Sobczyńskiego (2008). Mimo to znaczenie krajobrazu pogranicza, choć niejednokrotnie sygnalizowane poprzez przywołanie jego wybranych cech (m.in. Sobczyński 2008, Awramiuk 2011, Ćwiek-Rogalska 2017), nie zostało dotychczas na gruncie geografii jasno zdefiniowane. Opracowana definicja ma za zadanie uzupełnienie istniejącej w literaturze luki. Co więcej, przywołani autorzy w rozważaniach teoretycznych kładą raczej nacisk na drugi człon omawianego terminu, nie prowadząc głębszych refleksji nad istotą samego krajobrazu. Niniejsza praca odwraca ten trend poprzez systematyzację zagadnienia w oparciu o kompleksowy przegląd dotychczasowego stanu wiedzy w zakresie geograficznych badań krajobrazu, a opracowana definicja, w której najważniejsze założenia ogólnej koncepcji krajobrazu uszczegółowiono istotnymi cechami pogranicza, ma (podobnie jak wyjściowa idea) charakter uniwersalny, co daje szerokie możliwości jej praktycznego zastosowania.

PODSTAWY TEORETYCZNE GEOGRAFICZNYCH STUDIÓW NAD KRAJOBRAZEM

Prekursorzy badań krajobrazowych

M. Antrop (2013) wyróżnia sześć faz rozwoju studiów nad krajobrazem:

- faza protonaukowa (do XIX wieku);
- faza zwiększającego się zainteresowania naukowego, zwłaszcza w geografii (od XIX do początków XX wieku);
- faza „lotnicza” – holistyczna perspektywa ekologii krajobrazu i rozwój geografii historycznej (ok. 1930–1960);
- faza odejścia od badań syntetycznych – postępująca specjalizacja (ok. 1960–1980);
- faza rozwoju podejścia humanistycznego i odrodzenia ekologii krajobrazu (ok. 1980–1990);
- faza „kryzysu krajobrazowego” i zwrotu ku badaniom interdyscyplinarnym i aplikacyjnym (od ok. 1990).

Najczęściej przyjmuje się, że geografowie zaczęli posługiwać się pojęciem krajobrazu pod koniec XVIII (Myga-Piątek 2001) lub na początku XIX wieku (Antrop 2006). Termin ten był znany jednak znacznie wcześniej – pierwszych zastosowań upatruje się już w czasach starożytnych, natomiast w Europie upowszechnienie pojęcia krajobrazu nastąpiło w renesansie (Antrop 2013). Warto zaznaczyć, że już wtedy można mówić o pierwszych przejawach subiektywizacji postrzegania przestrzeni – renesansowi malarze w swoich dziełach nie kopiowali widoków, lecz przedstawiali ich istotę (co zostało utrwalone w znaczeniach m.in. fr. *paysage* i niem. *Landschaft*) (Cosgrove 1998, Haber 2004, Plit 2011).

Dość powszechnie panuje przekonanie, że pierwszą geograficzną *sensu stricto* definicję krajobrazu podał Alexander von Humboldt¹ – *Landschaft ist der Totalcharakter einer Erdgegend* (Antrop, Van Eetwede 2017, s. 13) – co można przetłumaczyć jako „krajobraz to całościowy charakter fragmentu powierzchni Ziemi” (tłum. własne). Humboldt rozumiał krajobraz jako wyraz jedności przyrody i jej elementów oraz występujących między nimi powiązań (Plit 2011), w pewnym stopniu uwzględniając w swoich pracach także znaczenie aspektów społecznych i kulturowych (m.in. percepcji krajobrazu) (Antrop 2006). Humboldtowskie rozumienie istoty krajobrazu, mimo upływu czasu, wciąż uznawane jest za jedną z najtrafniejszych charakterystyk tego fenomenu (Ermischer 2004).

Obok A. Humboldta za prekursorów nurtu badań krajobrazowych w geografii uznaje się m.in. W. Dokuczajewa, A. Hettnera, F. Ratzela, P. Vidal de la Blache’a, C. Sauera i C. Trolla (Antrop 2000, Plit 2011, Kulczyk 2013). O ile W. Dokuczajew koncentrował się raczej na przyrodniczych aspektach krajobrazu, to znaczenie człowieka podkreślane jest m.in. w pracach A. Hettnera (Plit 2011). Postrzegany jako twórca krajobrazowego kierunku w geografii (Myga-Piątek 2001), Hettner zwracał także uwagę na ewolucję krajobrazu (od unikatowości do powtarzalności jednostek) oraz znaczenie jego fizjonomii (Plit 2011). Za twórcę koncepcji krajobrazu kulturowego (niem. *Kulturlandschaft*), rozpatrywanego jako część krajobrazu naturalnego, uznawany jest z kolei F. Ratzel (Antrop, Van Eetwede 2017). Rozróżnienia na krajobraz naturalny i kulturowy dokonał także C. Sauer,

---

¹ Pierwszeństwo Humboldta, mimo licznych przywołań w literaturze, jest niejednokrotnie poddawane w wątpliwość (m.in. Ostaszewska 2002; Plit 2011; Antrop, Van Eetwede 2017).

jednak zdaniem reprezentanta tzw. szkoły Berkeley w celu zrozumienia istoty krajobrazu niezbędne jest uwzględnienie specyfiki obu jego typów (Antrop, Van Eetwede 2017). Całościowy charakter krajobrazu podkreślał także geograf kultury P. Vidal de la Blache; badania krajobrazu w ramach francuskiej szkoły geografii regionalnej były ważnym elementem wzorca badawczego dominującego w geografii I połowy XX wieku, przenoszonego także na grunt polski (Myga-Piątek 2001, Plit 2011, Kulczyk 2013). C. Troll, wykorzystując możliwości fotografii lotniczej, stworzył podstawy ekologii krajobrazu – nurtu określanego jako „mariaż biologii i geografii” (Zonneveld 1995), podejmującego badania krajobrazu jako całości i uwzględniającego znaczenie jego percepcji (Antrop 2000)².

Podjęcie holistyczne a specjalizacja badań

Jedną z najważniejszych osi podziału geograficznych badań krajobrazowych jest wyróżnienie dwóch, w założeniu dość opozycyjnych wobec siebie, kierunków badań – przyrodniczego i kulturowego (Kulczyk 2013). O ile pierwsi geografowie zajmujący się badaniem krajobrazu (m.in. F. Ratzel, P. Vidal de la Blache, C. Sauer) dostrzegali różnice wynikające ze stopnia wpływu człowieka na kształtowanie środowiska, o tyle podkreślali jednak (przynajmniej nominalnie) w swoich badaniach jego holizm. W ujęciu całościowym krajobraz jest nie tylko umieszczoną w przestrzeni prostą sumą jego elementów / komponentów – holizm zakłada także istnienie wzajemnych oddziaływań między tworzącymi go czynnikami przyrodniczymi i kulturowymi (Kulczyk 2013). Postrzegany całościowo krajobraz jest skalowalny – możliwy do postrzegania, zbadania i opisanego na różnych poziomach szczegółowości. Mimo występującej w literaturze krytyki (m.in. wskazywanie na pewną naiwność i nierealistyczność koncepcji (por. Naveh 2000)), całościowe podejście do krajobrazu zdaje się sprawdzać się w szybko zmieniających się uwarunkowaniach współczesności (Antrop, Van Eetwede 2017).

Rozwój oddzielnych badań nad krajobrazem przyrodniczym (inaczej: naturalnym) i kulturowym należy wiązać z mającym miejsce w latach 60. i 70. XX wieku wzrostem znaczenia podejścia ilościowego w geografii i ogólnodyscyplinarnym trendem specjalizacji badaczy w ramach geografii fizycznej i społecznej (Myga-Piątek 2001; Antrop 2006, 2013; Antrop, Van Eetwede 2017), którego konsekwencje są dostrzegalne m.in. w ograniczonej wymianie idei między obydwoma subdyscyplinami (Kowalczyk 2007). M. Pietrzak (2006) i F. Plit (2007) zauważają jednak, że podział ten w znacznej mierze odzwierciedla jedynie kierunek zainteresowań poszczególnych badaczy, nie odnosząc się do samej natury krajobrazu.

Przypuszczalnie najistotniejszą kwestią, mającą wpływ na zróżnicowanie pojmowania krajobrazu przez geografów fizycznych i społecznych, jest problem relacji człowieka i krajobrazu. Geografowie fizyczni często traktują człowieka i społeczności jako osobne względem przyrody zjawiska, niebędące częścią krajobrazu, ale wchodzące z nim w interakcję (Ostaszewska 2002; Kulczyk 2009, 2013); przedmiotem zainteresowania badaczy jest stopień przekształcenia krajobrazu przez człowieka i widoczne w środowisku przyrodniczym konsekwencje tego przekształcania.

Geografowie społeczni stoją z kolei na stanowisku zgoła przeciwnym. Człowiek, a konkretniej sposób postrzegania przezeń otoczenia, jest *spiritus movens* krajobrazu (Cosgrove 1998), a także

---

² Szczegółowy przegląd regionalny studiów nad krajobrazem w XX wieku można odnaleźć m.in. w pracach M. Antropa (2000) i U. Mygi-Piątek (2001).

jego nieodłącznym składnikiem (Granö 1997). G. Ermischer (2004) posuwa się o krok dalej, twierdząc, że sam fakt percepcji jest czynnikiem przekształcającym otaczające obserwatora środowisko w krajobraz. M. Jones (1991) optuje za rozumieniem krajobrazu jako repozytorium wartości kulturowych różnych grup społecznych, swoistym archiwum współdziałania przyrody i społeczności (Scazzosi 2004).

W geografii humanistycznej krajobraz jest mentalnym konstruktem, wypełnionym wartościami i symbolami (Cosgrove 1998). Znaczenie tych symboli, służących kreowaniu krajobrazu, wynika z danej kultury, a konstrukcja krajobrazu polega na jego reifikacji (Greider, Garkovich 1994). Innymi słowy, krajobraz jest subiektywnym sposobem całościowego postrzegania obiektywnego świata (Cosgrove 1998).

Zróżnicowanie poglądów na naturę krajobrazu umożliwia wyróżnienie trzech – nierzadko postrzeganych jako odrębne, a faktycznie silnie powiązanych – zakresów tego pojęcia (Kulczyk 2013):

- krajobrazu fizycznego – złożonego z komponentów środowiska przyrodniczego i elementów kultury materialnej;
- krajobrazu mentalnego – szeroko interpretowalnego zespołu znaczeń i sygnałów (Kowalczyk 2007), związanych z socjokulturowym systemem wartości obserwatora;
- krajobrazu wizualnego – powiązanego z możliwościami poznawczymi człowieka.

Ten sam krajobraz może być opisany przez pryzmat każdego z trzech przytoczonych zakresów.

Zauważalne w 2. połowie XX wieku stopniowe zanikanie ogólnego podejścia do badań krajobrazu i jego fizjonomii (proces nazwany przez I. Zonnevelda (1980) *the hole in geography*³) widoczne jest m.in. w dokonywanych w literaturze przeglądach badań. F. Plit (2011), autor jednej ze współczesnych typologii geografii krajobrazu, wyróżnia pięć głównych nurtów badawczych (klasyczny, fizycznogeograficzny, krajobrazów kulturowych ujmowanych realnie, krajobrazów kulturowych ujmowanych symbolicznie, estetyczny), podkreślając marginalność (także współcześnie) nawiązujących do szkoły P. Vidal de la Blache klasycznych badań holistycznych i ich systematyczne dryfowanie w kierunku osobnego badania krajobrazów przyrodniczych i kulturowych.

Innego zdania jest T. Chmielewski (2012); zauważa on, że w XXI wieku w literaturze światowej, obok ujęć regionalnych i komponentowych, powraca tendencja do budowania ogólnych teorii krajobrazu w ramach badań interdyscyplinarnych. M. Antrop (2000, 2006) twierdzi, że korzeni tego zjawiska należy szukać w tym samym okresie, kiedy postępowała specjalizacja badań (przywołuje m.in. działalność grup badawczych wydających czasopisma „Landscape Research” i „Landschap”, czerpiących inspirację z badań C. Trolla i prowadzącą do wykształcenia się ekologii krajobrazu jako dyscypliny naukowej). Współcześnie *landscape science* odnosi się do zbioru dyscyplin zajmujących się w swoich badaniach krajobrazem (m.in. ekologii krajobrazu, geografii krajobrazu, architektury krajobrazu, psychologii środowiskowej) (Antrop 2000, 2006).

Zanikanie podziału na krajobraz naturalny i kulturowy można wiązać także z istnieniem pośród badaczy coraz powszechniejszego przekonania, że właściwie każdy krajobraz, w mniejszym lub większym stopniu, został już przekształcony przez człowieka (Jones 1991), a integracja badań w ramach studiów interdyscyplinarnych może stać się impulsem do szerszej wymiany doświadczeń i wypracowywania wspólnych podejść.

---

³ oryg. *Het gat in de geografie* – tłumaczenie na jęz. angielski za M. Antropem (2006).

Powtórny wzrost zainteresowania podejściem holistycznym w badaniach krajobrazowych jest zauważalny również w treści aktów normatywnych. Wyrazem tego trendu jest definicja legalna krajobrazu, zawarta w tekście Europejskiej Konwencji Krajobrazowej – multilateralnej umowy międzynarodowej, zawartej pod auspicjami Rady Europy we Florencji w 2000⁴. W myśl założeń dokumentu, krajobraz jest to „obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich” (Rada Europy 2000, s. 3). Mimo jej prostoty i względnej ogólności, w definicji położono akcent na kilka istotnych kwestii. Po pierwsze, krajobraz został ujęty w kategoriach przestrzennych, co czyni definicję użyteczną zwłaszcza w badaniach geograficznych. Podkreślono także unikalność, specyficzną tożsamość krajobrazu, wynikającą z nieobiektowości jego postrzegania; rozumienie krajobrazu jako obiekt postrzegany, wykorzystywany i badany przez człowieka nadaje definicji zawartej w EKK wyraźny antropocentryczny charakter (Kulczyk 2013). Po trzecie, postać krajobrazu jest efektem zarówno działania, jak i interakcji czynników go tworzących (podkreślenie holizmu krajobrazu). Wreszcie, występowanie działań i interakcji wskazuje na dynamiczny charakter krajobrazu, ulegającego ciągłym zmianom (Antrop, Van Eetwede 2017).

Podejście systemowe

W geografii system jest rozumiany jako pewna całość przestrzenna (lub społeczno-przestrzenna), odznaczająca się hierarchiczną strukturą, której składniki są na tyle silnie powiązane, że pozwalają na wyróżnienie owej całości. Składniki systemu wykazują wzajemne zależności niemożliwe do opisanego na podstawie tego, co jest wiadome o samych jego częściach (Chojnicki 1988) – cecha ta jest także ważnym elementem holistycznego ujęcia krajobrazu. Podejście systemowe jest wykorzystywane w różnych gałęziach geografii – warto wspomnieć m.in. o terytorialnym systemie społecznym Z. Chojnickiego (1988) czy terytorialnym systemie rekreacyjnym W. Przeobrażeńskiego i J. Wiednina (Krzyszowska-Kostrowicka 1980); jest ono także obecne w pracach przedstawicieli innych dyscyplin, w ramach których podejmowane są studia nad krajobrazem.

Pierwotnie w badaniach krajobrazowych przeważało podejście indywidualne – wyróżniano szeregi odrębnych, niepowtarzalnych jednostek – regionów. Takie ujęcie wciąż bywa wykorzystywane przez część geografów społecznych i innych badaczy kultury, traktujących region krajobrazowy w kategoriach symbolicznych (Kulczyk 2013).

Antrop i Van Eetwede (2017) postrzegają podejście systemowe jako jedno z trzech wiodących podejść we współczesnych studiach nad krajobrazem. L. Scazzosi (2004), omawiając relacje między komponentami systemu krajobrazowego, podkreśla różnorodność tych powiązań – przestrzennych, wizualnych, funkcjonalnych, ale także – symbolicznych. Jej zdaniem, system krajobrazowy powinien być rozumiany, planowany i zarządzany jako całość (Scazzosi 2004), co jest kolejnym dowodem na przenikanie się cech podejścia holistycznego i systemowego.

Za prekursora podejścia systemowego w geografii fizycznej można uznać już W. Dokuczajewa, autora pierwszego podziału strefowego kuli ziemskiej (przełom XIX i XX wieku); wiodącym paradygmatem badań fizycznogeograficznych (oraz ekologii krajobrazu) ujęcie systemowe stało się zaś w II połowie XX wieku (Kulczyk 2013). Niektórzy badacze, m.in. J. Schmithüsen (Bobek, Schmithüsen 1949, za: Ostaszewska 2002) podjęli próbę wykorzystania ujęcia systemowego w celu

---

⁴ Ratyfikowana przez Polskę w 2004 roku.

unifikacji badań krajobrazowych – niemiecki geograf mianem krajobrazu określił kompleksowy system oddziaływań, mający w założeniu jednoczyć wszystkie znane formy materii. K. Ostaszewska (2002) krytykuje takie podejście, podkreślając jego zbyt ogólną i dążenie do uznania badań krajobrazowych za metadyscyplinę nauk przyrodniczych.

E. Malinowska i in. (2004) definiują krajobraz jako holistyczny system wysokiej rangi, posiadający swoistą strukturę i powiązania, który jest rozpatrywany jako całość złożona z wzajemnie oddziałujących geokomponentów (Kulczyk 2009). Nieco szerzej krajobraz rozumie T. Chmielewski (2012), akcentując – w nawiązaniu do pracy J. Solona (2007) – przestrzenny charakter systemu krajobrazowego oraz hierarchiczność wzajemnie powiązanych podsystemów (układów): abiotycznego, biotycznego i antropogenicznego. W obu przywołanych definicjach efektem współistnienia (Chmielewski 2012) i interakcji (Malinowska i in. 2004) wszystkich elementów systemu jest fizjonomia krajobrazu.

Hierarchiczność i wzajemność powiązań wewnątrz systemu krajobrazowego akcentują m.in. M. Griselin i in. (brak daty), wyróżniając cztery współzwiązane podsystemy: krajobraz jako źródło zasobów (dzielący się, podobnie jak u Chmielewskiego (2012) na trzy hierarchiczne układy niższego rzędu: abiotyczny, biotyczny i antropogeniczny), krajobraz widziany (właściwości położenia obiektów i perspektywy obserwatora), krajobraz konstruowany (na bazie percepcji) oraz krajobraz użytkowany przez człowieka.

Fizjonomia krajobrazu

Mianem fizjonomii krajobrazu określa się zewnętrzny wyraz zachodzących w nim (a często niezauważalnych) procesów, zjawisk i interakcji (Nassauer 2012, Kulczyk 2013). Traktowana w geografii jako jedna z jego składowych, przejawia się przede wszystkim w wizualnym aspekcie krajobrazu. Określenie to ma także bogatą tradycję użycia zwłaszcza w tych dyscyplinach, w których kładziony jest nacisk na rozmieszczenie w przestrzeni i cechy estetyczne naturalnych i kulturowych składowych krajobrazu (m.in. sztuki piękne, architektura (w tym architektura krajobrazu), planowanie przestrzenne miejscowe) (Chmielewski i in. 2018).

Na gruncie podejścia systemowego fizjonomia krajobrazu jest konsekwencją współistnienia oraz interakcji wszystkich elementów systemu krajobrazowego (Malinowska i in. 2004, Chmielewski 2012). Badania wizualnego ujęcia krajobrazu, traktowane niekiedy jako punkt wyjścia do dalszych analiz, przybierają charakter zarówno przyrodniczy, jak i kulturowy (Kulczyk 2013).

Fizjonomia krajobrazu, z uwagi na swoje cechy, jest przedmiotem dokonywanej przez człowieka percepcji. Proces ten jest definiowany przez B. Jałowieckiego (1988, za: Krzymowska-Kostrowicka 1997) jako suma świadomego postrzegania, rozpoznawania, klasyfikowania, oceniania i wartościowania rzeczywistości; przetwarzanie odbieranych z otoczenia bodźców zachodzi w oparciu o zarejestrowaną w ludzkiej pamięci wiedzę o świecie (Szkurlat 2007). Percepcja krajobrazu jest funkcją interakcji zmysłów człowieka-obszary i jego otoczenia (Zube i in. 1982); położenie nacisku na aspekt wizualny jest konsekwencją specyfiki odbioru sygnałów zmysłowych – ponad 85% bodźców jest postrzeganych wzrokowo (*Visual Landscape Design Training Manual* 1994), a doznania odbierane pozostałymi zmysłami pełnią funkcję uzupełniającą (Kulczyk 2013). Pogląd ten wiąże się z dokonaniem w I połowie XX wieku przez J. Granö (1997) rozróżnieniem między *Nahsicht* (ang. *proximity*) – najbliższym otoczeniem, możliwym do postrzegania przez wszystkie zmysły – a *Fernsicht / Landschaft* – krajobrazem postrzegającym przede wszystkim wzrokowo. To, w jaki sposób obserwator postrzega otaczającą go przestrzeń, uzależnione jest od dwóch podstawowych grup czyn-

ników: somatycznych (związanych z aktualnym stanem psychofizycznym człowieka) oraz społeczno-kulturowych (m.in. przynależność etniczna, kultura, religia, status społeczny i zawodowy, poziom edukacji, płeć, światopogląd czy podejmowana w danym momencie aktywność) (Krzymowska-Kostrowicka 1997, Howard 2013). Czynniki warunkujące percepcję można także podzielić na subiektywne (odpowiadające społeczno-kulturowym w podziale A. Krzymowskiej-Kostrowickiej) oraz obiektywne (fizyczne cechy przestrzeni – m.in. jej morfologia, szata roślinna, sposób zagospodarowania, wyróżniające się miejsca) (Pytka 2014).

J. Nassauer (2012) twierdzi, że obiektywna wizualność fizjonomii krajobrazu może doprowadzić do podobnego doświadczenia przestrzeni przez różnych obserwatorów. Wydaje się jednak, że z uwagi na unikalność cech każdego człowieka, proces percepcji przybiera raczej subiektywny charakter. Krajobraz, badany przez pryzmat geografii humanistycznej, jest wręcz mentalnym konstruktem powstającym w momencie percepcji otoczenia przez obserwatora (Cosgrove 1998, Ermischer 2004).

Biorąc pod uwagę problem subiektywności postrzegania krajobrazu, M. Jones (1991) wyróżnia trzy podejścia do badań krajobrazowych: „naukowe” (krajobraz jest obiektywnie istniejącym bytem; składa się z wszystkiego, co można dostrzec), „stosowane” (krajobraz jest postrzegany jako częściowo obiektywny, zawiera wybrane elementy otoczenia) oraz „humanistyczne” (subiektywny krajobraz jako sposób postrzegania otoczenia przez pryzmat symboli i znaczeń). Autor zaznacza jednak, że podejścia te wzajemnie się nie wykluczają i jako przykład ich integracji proponuje koncepcję intersubiektywności krajobrazu. Bazuje ona na założeniu, że postrzegana przez człowieka rzeczywistość nie jest ani całkowicie obiektywna, ani subiektywna. Krajobraz jest zatem efektem interakcji fizycznej, obiektywnej rzeczywistości oraz umieszczonych w odpowiednim kontekście społecznym idei, które reprezentuje obserwator (Jones 1991).

Zdaniem E.H. Zube’a i innych (1982), w procesie percepcji krajobrazu biorą udział trzy, wzajemnie powiązane składowe:

- człowiek (w tym te jego cechy, które wpływają na sposób interakcji z krajobrazem);
- krajobraz (elementy i właściwości otoczenia, które są istotne w procesie percepcji);
- materialne i niematerialne rezultaty percepcji (odczucia obserwatora i podejmowane działania i aktywności; wywołują sprzężenie zwrotne, wpływając na człowieka i krajobraz).

Można zatem uznać, że postrzeganie krajobrazu przebiega w sposób następujący: umocowany w danym kontekście socjokulturowym obserwator w momencie percypowania krajobrazu dostrzega, rozpoznaje i klasyfikuje te jego elementy, właściwości, relacje i powiązania, które są możliwe do dostrzeżenia przez unikalne „okulary” jego zbioru idei i przekonań, a także tzw. filtry percepcyjne (Downs 1970). W rezultacie, poprzez ocenę i wartościowanie postrzeganej rzeczywistości, obserwator krajobrazu wykształca w sobie odczucia dotyczące percypowanej przestrzeni i/lub podejmuje aktywności, które mogą wpłynąć zwrotnie zarówno na krajobraz, jak i na samego obserwatora.

Struktura krajobrazu

Powszechnie mianem struktury określa się zbiór elementów stanowiących całość, stanowiących pewien układ powiązany wzajemnymi relacjami. Rozumienie to wpisuje się w systemowe podejście do badań krajobrazu. Struktura, obok składu i otoczenia, jest jednym z podstawowych aspektów systemu (Chojnicki 1988): jego struktura determinuje charakter powiązań łączących poszczególne elementy systemu, a zatem ma decydujący wpływ na zewnętrzny wyraz zachodzących w krajobrazie zmian – jego fizjonomię (Kulczyk 2013). Przyjmuje się, że struktura krajobrazu jest terminem naj-

pełniej oddającym jego złożoność, wynikającą z przestrzennego, czasowego i funkcjonalnego zróżnicowania (Pietrzak 2007). Przywoływany autor (2007) podkreśla także, że zmienność struktury uwarunkowana jest zarówno materialnymi, jak i mentalnymi aspektami zróżnicowania – pozwala to na wyróżnienie i badanie naturalnych oraz antropogenicznych składowych tej struktury; za łącznik między obydwoma rodzajami składowych uznaje się percepcję.

Koncepcję struktury krajobrazu wykorzystuje się w różnego rodzaju badaniach, m.in. identyfikacji zachodzących w czasie zmian w krajobrazie oraz jego waloryzacji i ocenie (m.in. na potrzeby turystyki). S. Kulczyk (2013) zauważa, że chociaż nie udało się do tej pory wypracować jednolitego interdyscyplinarnego podejścia do badań struktury krajobrazu, w wielu dyscyplinach identyfikuje się trzy podstawowe typy obiektów, będących składowymi struktury: są to obiekty punktowe, liniowe i powierzchniowe. Podział ten, stanowiący zarazem jeden z fundamentów analiz wektorowych w ramach GIS, jest także powszechnie obecny w innych badaniach geograficznych (m.in. w ramach analizy struktury przestrzeni miejskiej czy koncepcji przestrzeni turystycznej) (Kulczyk 2013).

Operując w ramach przywołanego uniwersalnego podziału, S. Kulczyk (2013) proponuje autor-ską typologię elementów strukturalnych krajobrazu na potrzeby badań nad turystyką. Względna ogólność, prostota i przejrzystość przedstawionego podziału wskazuje jednak na potencjalną możliwość wykorzystania typologii także w szerszym kontekście. Podstawową oś podziału stanowią dwie grupy elementów: tło i osnowa. Tło krajobrazu stanowią składowe o charakterze powierzchniowym, dalej dzielone z uwagi na stopień przekształcenia przez człowieka. Determinują one w znacznej mierze wizualny charakter krajobrazu, wpływając m.in. na jego estetykę. Osnowa krajobrazu składa się z elementów o charakterze liniowym i punktowym. Struktury liniowe cechuje znaczna stabilność – pełnią one zazwyczaj funkcję łącznika między elementami punktowymi lub bariery rozdzielającej powierzchniowe. Obiekty punktowe (zwłaszcza ich rozmieszczenie przestrzenne, zróżnicowanie oraz jakość) w znacznej mierze determinują atrakcyjność krajobrazu. Zmienność krajobrazu w czasie odzwierciedla podział elementów punktowych na statyczne i dynamiczne (Kulczyk 2013).

POGRANICZE W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH

Szeroko rozumiane pogranicze jest przedmiotem badań nie tylko geografów, lecz także – a może przede wszystkim – przedstawicieli innych dyscyplin (zwłaszcza w ramach nauk społecznych i humanistycznych); podejmowane są także liczne badania interdyscyplinarne (Barwiński 2004). Słowo „pogranicze” często uzupełniane jest przymiotnikiem, niekiedy pochodzącym od nazwy dyscypliny zajmującej się jego badaniem – w literaturze można zatem odnaleźć (niekiedy nakładające się semantycznie) charakterystyki różnych pograniczy: narodowościowych, etnicznych, kulturowych, religijnych, gwarowych, folklorystycznych, etnograficznych, cywilizacyjnych...

Geograficzne studia nad pograniczem są zwyczajowo domeną geografii politycznej – szczegółowy przegląd badań w tej dziedzinie można znaleźć m.in. w pracach M. Barwińskiego (2002, 2004, 2014b) i M. Sobczyńskiego (2008). Koncepcja pogranicza bywa także przedmiotem zainteresowania badaczy zajmujących się tzw. krajobrazem kulturowym (m.in. Awramiuk 2011; Awramiuk-Godun, Iwańczak 2013, 2015; Plit 2013). Niezależnie od kierunku badań, w literaturze geograficznej powszechnie za podstawową cechę pogranicza uznaje się jego przestrzenność (Kristof 1959; Barwiński 2004, 2014a; Rykiel 2006; Awramiuk 2011). Pozwala ona odróżnić pogranicze, przyjmujące kształt

strefy, od dwu pozostałych rodzajów styków między obszarami: granicy (płaszczyzny) oraz linii granicznej (Rykiel 2006)⁵.

W ujęciu tradycyjnym przestrzenny charakter pogranicza jest efektem działania sił odśrodkowych, skierowanych na zewnątrz danej granicy w jednym lub wielu kierunkach (w zależności od zaistniałych uwarunkowań) (Kristof 1959). Warto jednak zauważyć, że pogląd ten w założeniu odnosi się do sytuacji „idealnej” – ściśle zdelimitowanej granicy o charakterze administracyjnym. Precyzyjne rozgraniczenie dwu grup etnicznych, kultur lub religii może jednak nastęrczać pewne trudności – często zdarza się, że tego typu pogranicza są pozostałością dawnych (i niejednokrotnie zmiennych w czasie) podziałów terytorialnych, a przestrzeń pogranicza funkcjonuje przede wszystkim w świadomości mieszkańców tego obszaru (Barwiński 2014b). Osią rozwoju stref pogranicza mogą być zatem także tzw. granice reliktowe – historyczne rozgraniczenia pozbawione obecnie funkcji politycznej, lecz wciąż dostrzegalne w wymiarze przestrzennym poprzez możliwe do zaobserwowania różnice – m.in. sposobu i fizjonomii zagospodarowania przestrzeni czy preferencji wyborczych (Sobczyński 2008). Czas, jaki upływa od pozbawienia granicy jej politycznej funkcji może sprzyjać zacieraniu się istniejących pierwotnie różnic, a przemieszczenia ludności i związane z tym przenoszenie wzorców kulturowych powodują osłabianie się liniowego charakteru linii granicznej na korzyść powstawania struktury o charakterze przypominającym mozaikowy. W takim wypadku koncepcja pogranicza nabiera szczególnego znaczenia, ponieważ przestrzenny charakter tego zjawiska pozwala na wierniejsze ukazanie stosunków panujących na danym obszarze niż dążenie do odtworzenia zatartych już konkretnych rozgraniczeń.

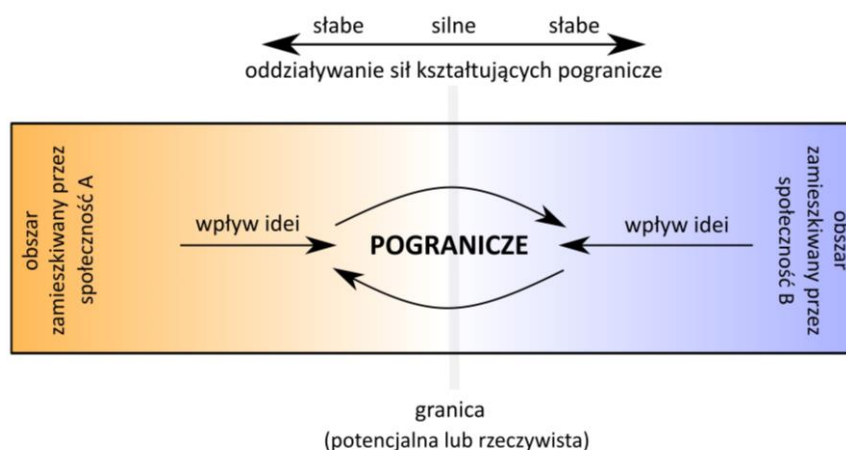
Proces kształtowania się pogranicza jest procesem długiego trwania i prowadzi do wytworzenia się nowej jednostki, położonej po jednej lub obu stronach realnej (dawnej albo współczesnej) lub hipotetycznej granicy. Jednostka ta (podobnie jak społeczności, na bazie których powstaje) cechuje się brakiem wyraźnie zarysowanych granic, a zasięg obszaru pogranicza wyznaczany jest poprzez zasięg oddziaływania tworzących go sił – wraz ze słabnięciem ich natężenia pogranicze płynnie przechodzi w jedną z budujących je społeczności. Pogranicze jest więc niejednorodną strefą przejściową, przestrzenią przenikania różnosilnych wpływów i wymiany idei między sąsiadującymi społecznościami (Plit 2013) (zob. ryc. 1).

Stykanie się i przenikanie pogranicznych społeczności może doprowadzić do wykształcenia się specyficznej kultury pogranicza – mieszaniny tradycji i zwyczajów, przejawiającej się często poczuciem przynależności do obu społeczności równocześnie. Długotrwały kontakt może skutkować pojawieniem się dojrzałszej formy kultury pogranicza – konglomerat kultur ulega przekształceniu w nową, odrębną kulturę, a pograniczna społeczność cechuje się silnym poczuciem własnej tożsamości. (Barwiński 2004, 2014a).

W celu empirycznego wyznaczenia rzeczywistego zasięgu strefy pogranicza najczęściej analizuje się: ruchy migracyjne, charakter osadnictwa oraz zróżnicowanie kulturowe (w tym religijne czy gwarowe) (Babiński 1997).

---

⁵ Nieco inny pogląd na naturę pogranicza reprezentuje J. Chlebowczyk (1983) – wyróżnia on bowiem sprowadzające się w swoim kształcie do linii pogranicza stykowe (między społecznościami wyraźnie odrębnymi językowo) oraz strefowe (między społecznościami pokrewnymi językowo).

Ryc. 1. Model kształtowania się pogranicza w ujęciu geograficznym
Fig. 1. A model of borderland forming in the light of geography studies

Źródło: opracowanie własne.
 Source: author's own elaboration.

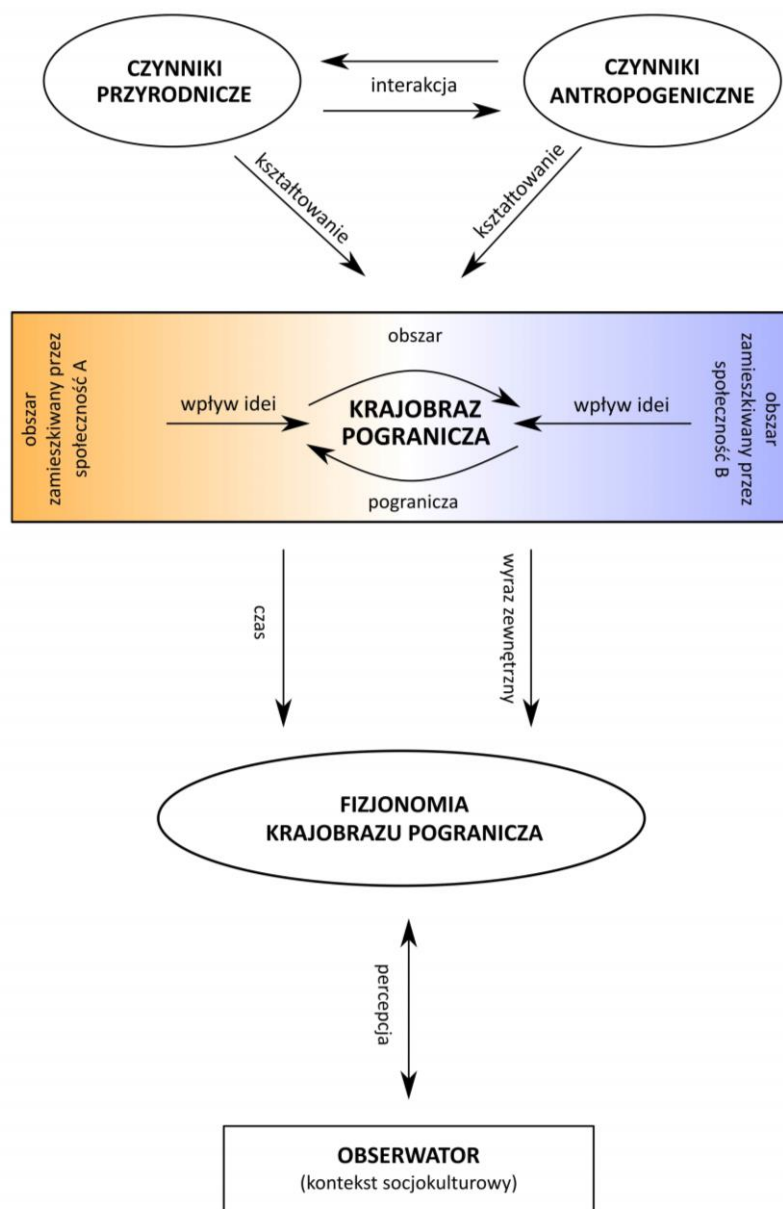
KRAJOBRAZ POGRANICZA – KONCEPTUALIZACJA POJĘCIA

A. Awramiuk (2011) zauważa, że przenikanie się kultur w strefie pogranicza skutkuje wykształceniem się specyficznego typu krajobrazu. Autorka wymienia wybrane cechy składające się na odmienny i niepowtarzalny charakter takiego obszaru – m.in. współwystępowanie odmiennych symboli kulturowych i religijnych, przenikanie stylów architektury i różnice w sposobie zagospodarowania terenu. Cechy te świadczą o wyjątkowości danego krajobrazu, składając się na *genius loci* przestrzeni. W literaturze brakuje jednak jasnej definicji krajobrazu pogranicza.

Bazując na powyższych rozważaniach, dotyczących natury krajobrazu i pogranicza, autor podjął próbę wypełnienia tej luki. Krajobrazem pogranicza można zatem nazwać **postrzegany przez ludzi obszar, ukształtowany poprzez działania i interakcje czynników przyrodniczych oraz antropogenicznych, którego specyficzny charakter jest efektem dynamicznego, wzajemnego przenikania wpływów sąsiednich dwu lub więcej różniących się społeczności ludzkich (grup etnicznych, narodowych, religijnych, kulturowych...) i przenikanie to jest dostrzegalne w fizjonomii tego obszaru** (zob. ryc. 2).

W zaproponowanej definicji można wydzielić trzy składowe. Po pierwsze, bazując na definicji zaproponowanej w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (2000), krajobraz jest postrzegany zarówno holistycznie, jak i systemowo – jako przestrzenny efekt działania sił natury oraz człowieka, powiązanych interakcjami. Podkreślono także znaczenie pierwiastka antropogenicznego poprzez zaznaczenie wagi percepcji i doświadczenia krajobrazu – każdy obserwator w nieco inny sposób (w zależności od kontekstu socjokulturowego) postrzega i interpretuje ramy przestrzenne, zawartość oraz czynniki konstytuujące krajobraz pogranicza.

Po drugie, uwzględniono najważniejsze cechy pogranicza w ujęciu geograficznym – przestrzenny charakter, specyfikę oraz wzajemność przenikania wpływów.

Ryc. 2. Model krajobrazu pogranicza

Fig. 2. A model of borderland landscape

Źródło: opracowanie własne.
Source: author's own elaboration.

Wreszcie zaznaczono, że proces kształtowania (się) krajobrazu pogranicza ma charakter dynamiczny – zmiany są nieodłączną własnością krajobrazu (Antrop, Van Eetwede 2017) i skutkują wykształceniem materialnych i niematerialnych wytworów kultury. Przenikanie wpływów koegzystujących społeczności powoduje wytworzenie się lokalnego konglomeratu kultur, a w niektórych przypadkach dojralszej formy – nowej kultury pogranicza (Barwiński 2004, 2014a). Zachodzące w różnym tempie zmiany (m.in. przynależności politycznej, przesunięcia granic, migracje ludności i inne czynniki) mogą powodować, że w skrajnych przypadkach fizjonomia krajobrazu pogranicza, jego

obserwowalna postać, może zacząć przypominać palimpsest – w trakcie przemian dziejowych materialne wytwory pewnych kultur mogą zostać „wymazane” z krajobrazu i zastąpione nowymi (w tym tymi tworzonymi w ramach nowej kultury pogranicza). Owo „wymazanie” nie jest jednak definitywne – pozostałości owych kultur pozostają możliwe do zaobserwowania; może to jednak w niektórych przypadkach wymagać bardziej zaawansowanego, wyspecjalizowanego aparatu badawczego (Scazzosi 2004; Antrop, Van Eetwede 2017). Obraz krajobrazu pogranicza mającego cechy palimpsestyczne wyłania się m.in. z pracy K. Połomskiego (2010) dotyczącej powojennej ewolucji doświadczania krajobrazu przez mieszkańców wsi bieszczadzkie czy książki K. Ćwiek-Rogalskiej (2017), w której autorka przedstawia wyniki badań przemian w krajobrazie czesko-niemieckiego pogranicza kulturowego od momentu rozpadu monarchii habsburskiej po czasy współczesne.

ZAKOŃCZENIE

Zaproponowana definicja krajobrazu pogranicza wpisuje się w przywoływane w tekście coraz silniejsze głosy dotyczące potrzeby powrotu do ogólnych badań krajobrazu i uznania podziału krajobrazu na naturalny i kulturowy za przejaw szczegółowych zainteresowań danego badacza przy jednoczesnym holistyczno-systemowym postrzeganiu istoty tego zjawiska. W przestrzeni kształtowanej jednocześnie przez naturę i człowieka mają miejsce zróżnicowane w czasie procesy społeczne, których zakres oraz przyjmujące niematerialną i materialną formę efekty mogą być odbierane i interpretowane w sposób zależny od obserwatora.

W dynamicznie zmieniających się uwarunkowaniach współczesnego świata interdyscyplinarne badania krajobrazu dają szansę na wymianę doświadczeń między badaczami, pogłębianie wiedzy o krajobrazie, a w rezultacie – stopniową unifikację poprzez wypracowywanie wspólnych podejść badawczych. Definicja krajobrazu pogranicza celowo zatem została sformułowana w sposób ogólny, dając możliwość jej późniejszego empirycznego zastosowania w kontekście różnych typów pogranicza (kulturowego *sensu largo*, a także na poziomie bardziej szczegółowym: etnicznego, religijnego, językowego itd.) czy – z uwagi na skalowalność krajobrazu – zróżnicowanej skali przestrzennej.

Literatura

- Antrop M., 2000, Geography and landscape science, *Belgeo*, 1-2-3-4, 9-36.
- Antrop M., 2005, Why landscapes of the past are important for the future, *Landscape and Urban Planning*, 70 (1-2), 21-34.
- Antrop M., 2006, From holistic landscape synthesis to transdisciplinary landscape management, [w:] E. Tress i in. (red.), *From landscape research to landscape planning: Aspects of integration, education and application*, Springer, Dordrecht, 27-49.
- Antrop M., 2013, A brief history of landscape research, [w:] P. Howard, I. Thompson, E. Waterton (red.), *The Routledge companion to landscape studies*, Routledge, Londyn, 12-22.
- Antrop M., Van Eetwede V., 2017, *Landscape perspectives. The holistic nature of landscape*, Springer, Dordrecht.
- Awramiuk A., 2011, Niematerialne aspekty krajobrazu kulturowego pogranicza na przykładzie wybranych tradycji mieszkańców Podlasia, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15, 327-337.
- Awramiuk-Godun A, Iwańczak B., 2013, Rozmieszczenie obiektów sakralnych jako kryterium wyznaczania zasięgu krajobrazu pogranicza kulturowego, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 19, 63-72.

- Awramiuk-Godun A., Iwańczak B., 2015, Wizualizacja kartograficzna krajobrazu pogranicza kulturowego – źródła i metody, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 27, 95-108.
- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków.
- Barwiński M., 2002, Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym, *Acta Universitas Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 4, 63-72.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Barwiński M., 2014a, Podlasie jako region pogranicza, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 3, 281-306.
- Barwiński M., 2014b, Pogranicze jako przedmiot badań geografii politycznej, *Pogranicze. Polish Borderland Studies*, 2 (1), 46-48.
- Bobek H., Schmithüsen J., 1949, Die Landschaft im logischen System der Geographie, *Erdkunde*, 3 (2), 112-120.
- Chlebowczyk J., 1983, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, Śląski Instytut Naukowy, PWN, Warszawa-Kraków.
- Chmielewski T., 2012, *Systemy krajobrazowe. Struktura-funkcjonowanie-planowanie*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Chmielewski T., Butler A., Kułak A., Chmielewski S., 2018, Landscape's physiognomic structure: conceptual development and practical applications, *Landscape Research*, 43 (3), 410-427.
- Chojnicki Z., 1988, Koncepcja terytorialnego systemu społecznego, *Przegląd Geograficzny*, 60 (4), 491-510.
- Cosgrove D., 1998, *Social formation and a symbolic landscape. With a new introduction*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Ćwiek-Rogalska K., 2017, *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa.
- Downs R.M., 1970, Geographic space perception: Past approaches and future prospects, [w:] C. Board, R.J. Chorley, P. Haggett, D.R. Stoddart (red.), *Progress in geography*, Edward Arnold, London, t. II, 65-108.
- Durydiwka M., Kociszewski P., 2013, Wielokulturowość Podlasia i możliwości jej wykorzystania w turystyce, *Turystyka Kulturowa*, 6, 5-29.
- Ermischer G., 2004, Mental landscape: landscape as idea and concept, *Landscape Research*, 29 (4), 371-383.
- Granö J.G., 1997, *Pure Geography*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Greider T., Garkovich L., 1994, Landscapes: The social construction of nature and environment, *Rural Sociology*, 59 (1), 1-24.
- Griselin M., Ormaux S., Wieber J.-C., [brak daty], *Paysage*, <http://thema.univ-fcomte.fr/images/Paysage/Paysage.pdf> (data dostępu: 11.07.2018).
- Haber W., 2004, Landscape ecology as a bridge from ecosystems to human ecology, *Ecological Research*, 19 (1), 96-106.
- Holly G., 2014, *Przekształcenia krajobrazu sakralnego na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (XIX-XXI wiek)*, Monografie Bieszczadzkie, t. XV, Ustrzyki Dolne.
- Howard P., 2013, Perceptual lenses, [w:] P. Howard, I. Thompson, E. Waterton (red.), *The Routledge companion to landscape studies*, Routledge, Londyn, 43-53.
- Jałowiecki B., 1988, *Spoleczne wytworzenie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jones M., 1991, The elusive reality of landscape. Concepts and approaches in landscape research, *Norsk Geografisk Tidsskrift*, 45 (4), 229-244.
- Kowalczyk A., 2007, Atrakcyjność turystyczna krajobrazu kulturowego, [w:] K. Ostaszewska i in. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 121-132.
- Kowalczyk A., 2008, Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka kulturowa (spojrzenie geograficzne)*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 9-57.

- Kristof L.K.D., 1959, The nature of frontiers and boundaries, *Annals of the Association of American Geographers*, 49(3), 269-282
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1980, *Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 138, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Kulczyk S., 2009, Ekologia-krajobraz-turystyka: w poszukiwaniu wspólnego mianownika, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 23, 47-51.
- Kulczyk S., 2013, *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Malinowska E., Lewandowski W., Harasimiuk A., 2004, *Geoekologia i ochrona krajobrazu. Leksykon*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Myga-Piątek U., 2001, Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych, *Przegląd Geograficzny*, 73, (1-2), 163-176.
- Nassauer J. I., 2012, Landscape as medium and method for synthesis in urban ecological design, *Landscape and Urban Planning*, 106 (3), 221-229.
- Naveh Z., 2000, What is holistic landscape ecology? A conceptual introduction, *Landscape and Urban Planning*, 50, 7-26.
- Ostaszewska K., 2002, *Geografia krajobrazu*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Pietrzak M., 2006, Krajobraz – między naturą a kulturą (czy istnieją krajobrazy kulturowe)? *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, 115-118.
- Pietrzak M., 2007, Istota, teoria i znaczenie praktyczne pojęcia „struktura krajobrazu”, [w:] K. Ostaszewska i in. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 311-325.
- Plit F., 2007, Uwagi o nazewnictwie krajobrazów, [w:] K. Ostaszewska i in. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 157-165.
- Plit F., 2011, *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Plit F., 2013, Elementy sakralne w krajobrazie pogranicza czy w krajobrazach granicy? *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 19, 54-61.
- Połomski K., 2010, *Miejsce i przestrzeń. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa.
- Pytką P., 2014, Meandry percepcji krajobrazu. Badania empiryczne wśród młodzieży gimnazjalnej, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia*, 69 (2), 119-130.
- Rada Europy, 2000, *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, Dziennik Ustaw z 29.01.2006, nr 14 poz. 98.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Państwowe Wyd. Ekonomiczne, Warszawa.
- Scazzosi L., 2004, Reading and assessing the landscape as a cultural and historical heritage, *Landscape Research*, 29 (4), 335-355.
- Sobczyński M., 2008, Polskie doświadczenia w zakresie badania granic reliktowych i krajobrazu pogranicza, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 66-78.
- Solon J., 2007, Współczesne koncepcje ekologiczno-krajobrazowe i ich przenikanie do innych nauk o środowisku przyrodniczym, [w:] K. Ostaszewska i in. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 57-74.
- Szkurlat E., 2007, Psychologiczne i kulturowe uwarunkowania percepcji środowiska, [w:] M. Madurowicz M. (red.), *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 63-72.
- Visual Landscape Design Training Manual*, 1994, Recreation Branch, the Ministry of Forests, British Columbia.

Zonneveld I.S., 1980, Hetgat in de geografie, *K.N.A.G. Tijdschrift*, 14, 2, 93-98.

Zonneveld I.S., 1995, *Land ecology: an introduction to landscape ecology as a base for land evaluation, land management and conservation*, SPB Academic Publishing, Amsterdam.

Zube E.H., Sell J.L., Taylor J.G., 1982, Landscape perception: research, application and theory, *Landscape Planning*, 9, 1-33.